

G EDESILLUSIONEERD MAAR ONTEMBAAR

HET OEUVRE VAN BREYTEN BREYTENBACH

Gepubliceerd in *Ons Erfdeel* 2011/3.

Zie www.onserfdeel.be of www.onserfdeel.nl.

Het zou cynisch zijn Breyten Breytenbach zonder meer een reiziger te noemen, elke associatie met taxi's en hotellobby's roept een vals beeld op. Eerder is hij, de blanke Zuid-Afrikaan, een geboren ontheemde, letterlijk, een vreemdeling in eigen land, een thuisloze. Gedreven door onrust en schaamte verliet hij zijn geboorteland op zijn twintigste, in 1959, om zich na de nodige omzwervingen als kunstschilder en dichter in Parijs te vestigen – hoewel dat werkwoord onverenigbaar is met het nauwelijks controleerbare vuur dat in hem brandde. Leven en werk stonden in het teken van het verscheurde thuisland, zijn blik erop was die van een verdrevene.

Nadat hij was getrouwd met de Vietnamese Hoang Lien (Yolande) Ngo – door het Zuid-Afrikaanse apartheidsregime gebrandmerkt als “nie-blanke” – was zijn verblijf in Europa een permanente ballingschap geworden, wat de ontwikkeling van een kritisch politiek bewustzijn alleen maar versnelde. Wel groeide zijn reputatie als schilder-dichter snel, maar dat was een schrale troost. Breytenbach voelde zich geïsoleerd, hij wilde terug. Eind 1972 kreeg hij eindelijk toestemming van de regering voor een bezoek. Zijn vrouw diende voor die gelegenheid tot “ere-blanke” te worden getransformeerd, bovendien mochten ze maar negentig dagen blijven. Van die reis naar en door het land van herkomst is *Een seizoen in het paradijs* (1980) het gepassioneerde verslag.

Die titel is een bewuste variant van *Une Saison en Enfer* van Breytenbachs negentiende-eeuwse geestverwant Rimbaud, die de poëzie inruilde voor een leven in Afrika. De omslagtekening, uiteraard van eigen hand, is een visioen van de hel, ik beschrijf haar omdat ze illustratief is voor een groot deel van zijn werk. Een moeilijk te identificeren halfmenselijk, halfdierlijk vliegend gedrocht met geamputeerde benen eist

CYRILLE OFFERMANS

werd geboren in 1945 in Geleen. Studeerde literatuurwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam. Publiceerde in 2000 *Het licht der rede. De Verlichting in brieven, essays en verhalen* en de jeugdroman *Rosa*. In 2005 verzorgde hij een brieveneditie van G.C.L. Lichtenberg (*Gekleurde schaduwen. Brieven 1770-1799*). In 2006 publiceerde hij het verhalende essay *Waarom ik moet liegen tegen mijn demente moeder*.

In hetzelfde jaar verscheen *Vlek als levenswerk. Lucebert op papier*. Zijn essays zijn gebundeld in *De ontdekking van de wereld* (2000), *Ver van huis. Denken in beweging* (2003) en *Schipbreuk. Over beschaving, cultuur en kennis* (2008). In 2010 publiceerde hij *Een verpakkingsspecialist. Over Willem Elsschot*. Zijn jongste boek is een roman, *Dood van een leraar* (2011). Adres: Tersteeglaan 12, NL-6133 WT Sittard.

---

alle aandacht op. Zijn hoofd is een doodshoofd, holle oogkassen, de kaken opeengeklemd om de prooi niet te verliezen. De prooi: het enorme geslachtsdeel van een man, waarvan het voorste stuk tussen twee rijen bijtende tanden verdwijnt en de rest, de balzak, onder zijn kop bengelt. De contouren van het vliegende wezen roepen een ogenblik associaties op met de voorstelling van de ooievaar die een baby bezorgt. Daarop lijkt de tekening van Breytenbach een bloedige parodie. Hier wordt geen leven gebracht, maar gekaapt, geslacht en verslonden; castratieangst wordt van alle symbolische vergeestelijking ontdaan en als letterlijk te nemen lichamelijke dreiging voorgesteld.

HANDELSREIZIGER IN DROMEN

Zo is het in zijn hele oeuvre, in zijn schilderijen en zijn tekeningen, zijn proza en zijn poëzie: hel en paradijs zijn er lokaliseerbare plaatsen op aarde. Pijn en angst, haat en liefde, verlangen en erotiek zijn allereerst gewaarwordingen van het lichaam. “Wat mij betreft”, zegt Breytenbach, “ik wil proberen te schrijven voor hier, voor nu. Ik wil in mijn werk het tijdelijke zoveel mogelijk benaderen – niet het eeuwige, dat was er altijd al. En het eeuwige zegt niks. Het tijdelijke doet pijn, het plaatselijke.”

Niet verwonderlijk dat het in Breytenbachs werk stikt van de verminkingen, vergroeiingen en amputaties. Zo heeft zijn alter ego Panus (een contaminatie van penis, anus en paniek) twee “belachelijke naakte vleugels achter zijn rug”, bij hem is bovendien, net als bij Rimbaud, het linkerbeen afgezet. Elders heet het dat “sommigen van ons” – vermoedelijk verwijzend naar gevangenen – “al gecastreerd zijn”. En in het gedicht waarmee *Een seizoen in het paradijs* besluit, staat de regel: “in de greppel ligt een

ontvleugelde duif.” Breytenbach is inderdaad niet bang voor sentimentele wendingen, noch voor grote woorden, storend zijn ze zelden. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor de nadrukkelijk beleden liefde voor zijn vader, voortgekomen “uit een stam van harde, strenge binnenlanders”, zijn opvattingen over de fundamentele gelijkheid van alle mensen (de vijanden van de geheime politie niet uitgezonderd), en zijn liefde voor het vaderland.

Dit gewelddadige land is voor de Parijse balling nog steeds meer dan de hel, hij kijkt zijn ogen uit en grossiert in de schitterendste natuurbeschrijvingen. In zijn van blanke overheersing gereinigde vorm dient Afrika als contrabegrip van Europa, dat wil zeggen: van een op onderwerping van mensen en uitbuiting van de natuur gebaseerde beschaving. Afrika stoort zich niet aan de mens “en zijn kleine futiliteiten”, het heeft iets onaantastbaars. “Europa is een getemd, bijna zwakzinnig beest, als een koe met puistjes of een kat met verrotte tanden. Afrika is eeuwig. In Afrika is de mens een zwerver, een vergankelijk fenomeen. De Europeaan heeft zijn grond naar behoefte vervuild; de Afrikaan moest zichzelf bij Afrika aanpassen. Niet om bezit te nemen, maar om geduld te worden – om er deel van te kunnen uitmaken.”

In 1975 besloot Breytenbach andermaal terug te keren naar zijn geboorteland maar nu zonder toestemming van de autoriteiten. Incognito, vermomd en voorzien van een vals paspoort wilde hij contacten leggen met mensen van de verboden marxistische Okhela-beweging, een verzetsgroep waarvan hijzelf kort daarvoor het oprichtingsmanifest had geschreven. Maar al te handig ging hij als geheim agent in spe niet te werk. Al op het vliegveld van Johannesburg werd hij gearresteerd. Na drie maanden eenzame opsluiting en een onwaarschijnlijk showproces (belachelijke beschuldigingen; gedeeltelijke, onder zware druk afgelegde bekentenissen) kreeg hij negen jaar gevangenisstraf. Uit vele landen kwamen protesten, in Nederland, Frankrijk en de Verenigde Staten werden steuncomités voor hem opgericht, collega-dichters schreven solidariteitspoëzie – niet helemaal zonder resultaat: in 1982 werd hij vervroegd vrijgelaten, waarna hij de Franse nationaliteit kreeg en opnieuw in Parijs ging wonen.

Meteen daarna volgde een creatieve explosie van jewelste: tekeningen en schilderijen in de Amsterdamse galerie Espace, verhalen in *Spiegeldood* (1983) en bovenal de gevangenischroniek *De ware bekentenissen van een witte terrorist* (1984). Al dat werk bewees dat de gruwelen van het gevangenisleven Breytenbach niet klein hadden gekregen. Maar wat vooral verbazingwekkend was: tussen het werk voor die tijd en erna bestaat geen wezenlijk verschil. Kennelijk had hij zich al zo vereenzelvigd met het lot van de gevangenen dat hem dat niet meer voor grote verrassingen kon plaatsen. Wel had de auteur, die zichzelf nu omschrijft als “een handelsreiziger in dromen en illusies”, zijn politieke naïviteit begrijpelijkerwijs geheel verloren.

De *Bekentenissen* vormen nog altijd huiveringwekkende lectuur, ruim een kwart eeuw na dato hebben ze niets van hun scherpheid verloren. Maar het belangwekkendst is

het boek als document van een ter plekke uitgevonden overlevingskunst in onleefbare omstandigheden. Uiterst precies beschrijft Breytenbach, die tot de weinigen behoort voor wie het destijds ook in het Westen populaire zenboeddhisme meer was dan een modieuze gril, de dagelijkse oefeningen die hem fysiek, mentaal en moreel in conditie hielden.

“Lijdzaam toezien hoe het lichaam steeds slapper en lustelozer wordt”, is uit den boze. Als er vrijwel niets valt waar te nemen, gaat het om de concentratie op dat “vrijwel”, de minimale verschuivingen van het licht, de minimale waarnemingen door het celraampje. “Ook in intellectueel opzicht moet je jezelf een strenge tucht opleggen. Je moet met oor en oog om je heen graaien en op alle mogelijke manieren proberen de geest te voeden. En je moet jezelf een strenge morele tucht opleggen – je moet de grove simplificaties en zwart-wittegenstellingen die de autoriteiten je proberen aan te praten doorzien en vermijden. Vergeet nooit deze eenvoudige waarheid: als je de menselijkheid van de persoon tegenover je ontkent, tast je gegarandeerd je eigen menselijkheid aan.”

Daarnaast geeft Breytenbach een scherpe analyse van het machtsapparaat van het apartheidssysteem in volle werking, en impliciet van elk terroristisch regime. Zelden heb ik een boek gelezen waarin zo drastisch duidelijk wordt gemaakt dat “de waarheid maar een afspraak is”. Zijn “misdaad” is een bijeengesprokkeld product van ondervragingen, vernederingen en pesterijen. Het daarmee belaste personeel blijkt geïnfecteerd door een niet geringe machtswellust, een woord waarvan de sadistische connotatie niet letterlijk genoeg kan worden opgevat. Pijnlijk precies observeert Breytenbach ook de psychologische processen bij zichzelf. Hij krijgt een vreemde sympathie voor zijn ondervragers, uiteindelijk beschouwt hij zijn folteraar zelfs als een soort biechtvader en vriend – in eigen ogen een zo door en door onnatuurlijke (maar wel degelijk ook van andere gevangenen bekende) ontwikkeling “dat hij van zichzelf gaat walgen”.

DICHTKUNST ZONDER TANDEN

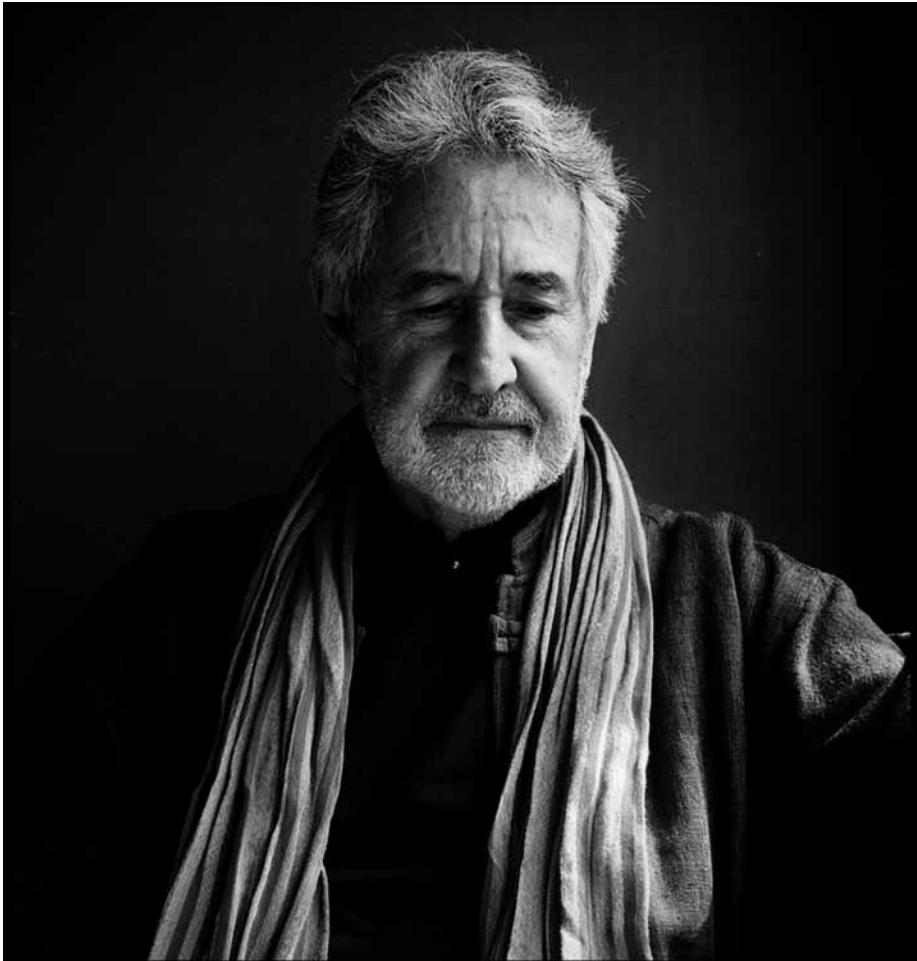
Sinds zijn gevangenschap is Breytenbach beroemd, allereerst als politiek activist. Zijn werk is, om zijn eigen woorden te gebruiken, te zeer gericht “tegen de simpele zoetsappigheid, tegen de morele vadsigheid (...) en de verraderlijke barbarij van middelmatigheid” om ooit populair te kunnen worden bij een groot publiek. Maar daar was het hem ook nooit om begonnen. Natuurlijk is hij teleurgesteld over de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in het postdictatoriale Zuid-Afrika. Zeer kritisch staat hij tegenover het ANC. Werkelijk veranderd is er volgens hem niets, de blanke minderheid is in Zuid-Afrika stomweg vervangen door een zwarte meerderheid. De manier waarop “de ANC-kanonnen”, de populist Zuma voorop, nu met de macht omgaan, ziet hij als verraad aan de revolutie.

Maar de politieke teleurstellingen hebben Breytenbachs werkkraft noch zijn vitale toon aangetast. Met grote regelmaat verschijnt er nieuw werk, oorspronkelijk geschreven in het Engels of het Afrikaans en vervolgens kort daarna door bevriende bewonderaars als Adriaan van Dis, Laurens van Krevelen en Krijn Peter Hesselink vertaald in het Nederlands. Dat hij daarbij alle genres beoefent, vaak in mengvormen, is bijna vanzelfsprekend. Breytenbach ziet zichzelf niet primair als dichter of schilder, al zijn werk is onderdeel van zijn levenskunst, waartoe hij ook zijn politieke en lesgevende activiteiten rekent. Poëzie die alleen poëzie wil zijn, hermetisch en in zichzelf gekeerd, heeft hij altijd verworpen. “Toen gedichten maken ‘dichtkunst’ werd, zijn ook de tanden eruit getrokken. Het is een esthetisch ding geworden dat alleen maar naar zichzelf of naar andere literatuur wil verwijzen. We zetten het op een boekenplankje, veilig tussen andere bandjes waar het niet kan bijten, nu is het voedsel voor de tor en de iterator; geen bedreiging meer voor de bestaande orde, geen werktuig of wapen.”

Zo militant klonk het in 1973; de slotzin zou hij later niet meer voor zijn rekening nemen, de rest wel. Hoezeer zijn poëzie van meet af aan en tot op de dag van vandaag door een niet aflatende beweeglijkheid, door eenzelfde krachtige adem tot leven komt, bewijst de door hemzelf samengestelde keuze onder de titel *De windvanger* uit 2007. Het boek geeft een goed beeld van de continuïteit van zijn motieven, van zijn ontwapenende zoektocht vooral ook naar het nietige, de leegte, het kwetsbare en het vreemde om en in ons, want meer dan de activist spreekt in dit werk uiteindelijk toch de man die dichtbij de ondoorgrondelijke natuur staat, de verliefde dichter, de dichter die zich verwant weet met oude voorgangers en talloze tijdgenoten, nomaden als hijzelf, die zich onbevangen inlaten met de geheimen van het leven en de dood.

Het meest recente werk is opgezet als een vierluik, waarvan inmiddels drie delen zijn verschenen: het “schrijfboek” *Intieme vreemde* (2006), de “gedenkschriften van een nomadische romanfiguur” *Woordvogel* (2007) en *Berichten uit de Middenwereld* (2009). Het zijn alle drie prozaboeken, essays zo men wil, maar dan met een veeleer lyrische en soms pamflettistische dan met een rustig argumenterende inslag. Opnieuw gaat het om het oude thema: de arrogantie en de vermeende superioriteit van het Westen (of het Noorden) dat “moet teniet doen om te begrijpen” versus de Afrikaan, die met en in de natuur leeft. En opnieuw wisselt hij makkelijk van toon: fraaie natuurobservaties worden gevolgd door woede-uitbarstingen: “Wat een schaamteloos paternalisme! Wie gaf de culturele roofdieren van het Noorden het recht om de culturen van anderen onder voogdij te nemen?”

Toch is er van een idealisering van Afrika geen sprake. “Afrika maakt deel uit van de wereld – als subject, niet als handelende instantie. Afrika wordt gedefinieerd aan de hand van zijn zwakten. Het openbare leven in Afrika gaat gebukt onder een ziekelijke interactie tussen macht en uiterlijke schijn. Hoe minder reële macht we hebben, des

Breyten Breyenbach, Foto Keke Keukelaar.

te meer belang hechten we aan de uiterlijke accessoires van de bevoorrechting in de vorm van geposeer en ceremonieel. De behoefte aan geparadeer (eigenlijk een gecamoufleerde uiting van onmacht) gaat gepaard met overdrijving, demagogie, gemanipuleerde mythen en vooroordelen, omkoperij, corruptie en nepotisme. Onze presidenten proberen het bloed uit hun tuniek te spoelen en zich van krijgsheren op te werken tot levende afgodsbeelden, als maskers die voorouders belichamen. En daarbij beroepen ze zich op culturele eigenheid.”

BUITEN RUST EN REDE

Natuurlijk heeft Breytenbach een enorme bewondering voor Nelson Mandela, maar *Berichten uit de Middenwereld* bevat ook een tekst, “Mandela’s glimlach”, waarin hij bij gelegenheid van de negentigste verjaardag van “lieve Mandiba” zijn teleurstelling over diens bewind onbeschroomd duidelijk onder woorden brengt. Weliswaar gelooft Breytenbach dat Mandela’s zelfrelativerende nederigheid oprecht is, maar daaraan verbindt hij meteen deze vraag: “Waarom tolereert u dan de parasieten, de charlatans en de opportunisten die zich in uw kielzog vetmesten?” Over het ANC, ooit door de dichter krachtig gesteund, stelt hij nu uitsluitend harde vragen. “Bent u bereid in overweging te nemen dat uw organisatie de weg kwijt kan zijn geraakt? Of hebben wij de ogen gesloten voor haar intrinsieke stalinisme en hebzucht in de bedwelming van de bevrijdingsstrijd?”

De “Middenwereld” uit de titel van dit boek verwijst niet naar een specifieke geografische entiteit. Het staat voor alle plekken die zich feitelijk en qua mentaliteit in de periferie bevinden, ver van de machtscentra in de wereld, het is het “gebied van de verdooldheid, de onbebouwde grond van het niets”, maar ook het gebied van tolerantie, solidariteit, diversiteit en gastvrijheid. De bewoner van de Middenwereld heeft geen vaste grond meer onder zijn voeten, maar als tussengebied is die wereld wel degelijk bewoonbaar, de bewoners vormen een “overgangsvolk”.

Omdat al zijn omschrijvingen iets ongrijpbaars en ponerends behouden, somt Breytenbach een nagenoeg ongeordende maar veelzeggende serie bewoners op. Ik noem onder meer, zonder de toelichtingen, de vraagtekens of restricties van de auteur: de dalai lama, Einstein, Mozart, John Cage, Trotski, Gandhi, Kundera, Noerejev, Naipaul, Rushdie, Gaudi, Juan Goytisolo, Yeats, Pound, Auden, Brecht, Adorno, Borges, Beckett, Pessoa, Nabokov, Conrad, Le Clézio, Michaux, Rimbaud, Artaud, Van Gogh, Cioran, Max Ernst, Man Ray, Primo Levi, Jimi Hendrix, Leonardo da Vinci, Faulkner, Canetti, Fanon, Kafka, Brodsky, Morandi, Giacometti, Cervantes, Fuentes, Robert Walser, Camus, Gauguin, Bacon, Billie Holiday, en zo nog een hele trits. Even boeiend is het strooisel van namen die er, helaas meestal zonder toelichting, niet bij horen: Allen Ginsberg, Picasso, Cézanne, Vélazquez, Ella Fitzgerald, T.S Eliot, Marlene Dietrich,

Chaplin. En wat mij betreft nogal verrassend: onder de geestverwante bewoners, niet al te fraai ook wel “onburgers” genoemd, zit niet één eigentijdse Nederlandstalige dichter of kunstenaar, hoewel hij goed bekend moet zijn met onder meer Lucebert, H.C. ten Berge, Rein Bloem en Bert Schierbeek.

Breyten Breytenbach is tegenwoordig een internationale beroemdheid, zij het dat hij zich zelden of nooit op de podia van de roem begeeft. Alle prijzen, eredoctoraten en gasthoogleraarschappen hebben zijn werk niet wezenlijk veranderd, het is nog vitaal, bijtend, kosmisch, fantastisch, lyrisch en ongetemd als in zijn vroegste jaren. Geen dichter, geen kunstenaar bij wie leven en werk zozeer één zijn als bij hem. Ik weet niet of hij Slauerhoff kent, zeker is dat hij een mentale erfgenaam is van diens “Ontdekker” (1927), een avontuurlijke wereldreiziger uit de vroegmoderne tijd. De ontdekker wordt bij thuiskomst overladen met eerbewijzen, maar inlijven bij het leger tevreden thuisblijvers kunnen die hem niet. In hem brandt, net als in Breytenbach, “het felst ’t vuur” dat hem “voortdrijft buiten rust en rede”.

AANGEHAALDE WERKEN

BREYTEN BREYTENBACH, *Berichten uit de Middenwereld*, Podium, Amsterdam, 2009

BREYTEN BREYTENBACH, *Woordvogel*, Podium, Amsterdam, 2007

BREYTEN BREYTENBACH, *De windvanger*, Podium, Amsterdam, 2007

BREYTEN BREYTENBACH, *Intieme vreemde – een schrijfboek*, Podium, Amsterdam, 2006

BREYTEN BREYTENBACH, *De ware bekentenissen van een witte terrorist*, Meulenhoff, Amsterdam, 1984

BREYTEN BREYTENBACH, *Spiegeldood*, Meulenhoff, Amsterdam, 1983

BREYTEN BREYTENBACH, *Een seizoen in het paradijs*, Meulenhoff, Amsterdam, 1980

DIE LEWE IN DIE GROND

welgeluksalig is die kinders van Dimbaza,
van Welcome Valley, Limehill en Stinkwater

vrek

van siektes, ondervoeding, armoede –
want hulle maak die baas se gesigsveld skoon,
want hulle ontkom aan die hel,
want hulle ontruim die gebied van die boer

– die Boer en sy God –

– die hand van die God –

want hulle word die lewe bespaar,
want om swart te lewe is 'n politieke misdaad
want jy wat swart is lewe

in die land van die bloed
en die pas en die smaad en die hond,
jy besoedel die aarde van die Boer

welgeluksalig is die kinders van Dimbaza,
van Welcome Valley, Limehill en Stinkwater

weggegooi

in gate, feestplekke vir miere,
die swartgetande glimlagte –
want hulle kry speelgoed en leë melkbottels
om die grafte bly te maak,
speelgoed en glanspapier wat ritsel in die wind,
melkbottels – dolleë tette – waaruit die wind
klanke kan suig
om die molle nader te lok
– want vleis is skaars –
sodat die kleingoed mag vergeet
dat hulle dood is

welgeluksalig is die dooies van Dimbaza,
van Welcome Valley, Limehill en Stinkwater
gevreet
deur die aarde, want hulle kom en hul gaan
is diskreet tussen die mond en die lepel
sonder om vlekke voor die son te laat

welgeluksalig en geseënd en heilig is die molle
en die wurms en die miere
in die land van sonskyn
in die land van die Boer
in die land wat die Here hom gegee het,
want hulle hou die soorie skoon en vrugbaar
sodat die mens kan floreer en gedy,
sy vrugte kan kweek en sy veel kan teel
en mooi en sterk en blank kan word
ter ere van sy God

welgelukzalig zijn de doden van Dimbaza,
van Welcome Valley, Limehill en Stinkwater
opgevreten
door de aarde, want hun komen en hun gaan
is discreet tussen de mond en de lepel¹
zonder vlekken vóór de zon te laten

welgelukzalig en gezegend en heilig zijn de mollen
en de wormen en de mieren
in het land van de zonneshijn
in het land van de Boer
in het land dat de Here hem heeft gegeven,
want zij houden de zoden schoon en vruchtbaar
zodat de mens kan floreren en gedijen,
zijn vruchten kan kweken en zijn vee kan telen
en mooi en sterk en blank kan worden
ter ere van zijn God

Uit: BREYTEN BREYTENBACH, *Skryt. Om 'n sinkende skip blou te verf. Verse*, Meulenhoff,
Amsterdam, 1983, 76 p. Nederlandse vertaling door Adriaan van Dis.

---

1 Verwijst naar de volkswijsheid “tussen die lepel en die mond, val die pap op die grond” –
m.a.w. de huid van de beer verkopen eer hij gevangen is.